

**Marko Dizdar:** *Zvonimirovo-Veliko polje. Groblje latenske kulture 1 / A Cemetery of the La Tène Culture 1. Monographiae Instituti Archaeologici / Monografije Instituta za arheologiju 8, Institut za arheologiju, Zagreb 2013. ISBN 978-953-6064-11-3, 552 str., 32 tab., 160 sl.*

Konec leta 2013 je v seriji *Monografije Instituta za arheologiju* iz Zagreba izšla obsežna monografija Marka Dizdarja o srednjelatenskem grobišču Zvonimirovo – Veliko polje. Gre za nam razmeroma dobro poznano plano grobišče z izključno žganimi pokopi v hrvaškem Podravju, na katerem še vedno potekajo raziskave. Grobišče je najvzhodnejše najdišče mokronoškega kulturnega kroga, ki ga povezujemo s keltskimi Tavriskimi. Do sedaj je bilo izkopanih 101 grobov, ki vsi datirajo v LT C2 ali stopnjo Mokronog IIb. Avtor, ki je po začetni soudeležbi prevzel vodenje takajšnjih raziskav, sproti predstavlja preliminarne izsledke vsakoletnih izkopavanj, objavil pa je tudi več samostojnih znanstvenih člankov o najdbah iz Zvonimirovega. Tu je predstavljena monografija, posvečena sistematični objavi rezultatov izkopavanj v letih 1993–1995 in 1998–1999, ko so bili izkopani grobovi LT 1–6, 8–12, 14, 17–18.

V uvodnem poglavju (str. 9–15) avtor na kratko povzame zgodovino in potek raziskav mlajše železne dobe v hrvaškem Podravju. Poudari pomembnost grobišča Zvonimirovo, na katerem je mogoče zaznavati stapljanje elementov, značilnih za različne kulturne kroge, ki jih povezujemo s Tavriskimi, Skordiskimi in Panonci. Sledi zgodovinski pregled odkritja najdišča in poteka raziskav v drugem poglavju (str. 17–19).

Tretje poglavje (str. 21–27) je posvečeno analizi horizontalne stratigrafije grobišča, pri kateri avtor upošteva vse do sedaj odkrite grobove. Ugotavlja, da se je grobišče širilo v smeri sever–jug ter da lahko posamezne grobove povezujemo v manjše skupine, morda družine. Zato domneva, da so grobovi bili označeni (z manjšimi gomilami ali lesenimi obeležji?). Ugotavlja tudi grupacije po spolu in grobnih pridatkih. Pri tem opozori na skupino moških z orožjem na severozahodnem delu grobišča ter na to, da imajo grobovi iz južnega dela grobišča v primerjavi s severnim delom skromnejše pridatke, česar pa žal ne podkrepi z navajanjem posameznih primerov. Tudi na prikazanem tlorisu grobišča so žal označeni le v monografiji predstavljeni grobovi, ki so vsi z južnega dela grobišča.

V četrtem poglavju (str. 29–49) avtor analizira način pokopa in pogrebne rituale. S pregledom dosedanjih raziskav iz širšega panonskega prostora poskuša nakazati izvor žganega pokopa. Pri tem povzema mnenja, da se je žgani pokop na jugovzhodnoalpsko območje najverjetneje razširil s severnega dela Karpatske kotline, kjer je taka oblika značilna tudi v mlajšem halštatu. Obstoj ustaljenega pogrebnega rituala avtor utemeljuje z lego žganinskih ostankov, ki so praviloma zbrani v manjši kup na dnu grobne jame, in ponavljajočim se razporedom pridatkov. Opozori tudi na samo lego grobnih jam, ki so bile vkopane v smeri sever–jug, kar primerja z usmeritvijo zgodnjelatenskih skeletnih pokopov. Poleg tega so bile v nekaterih grobovih na severnem delu grobišča ohranjene sledi majhnih lesenih krst (zabojev), v katerih so bile zbrane sežgane kosti, ki so vedno ločene od živalskih kosti. Avtor poudari, da je bila opredelitev spola posameznih pokopov na podlagi grobnih pridatkov v celoti potrjena z antropološkimi

analizami. Kostni ostanki so bili očitno skrbno pobrani z ostankov grmade/ustrine, ki je na grobišču sicer niso odkrili, saj v grobovih med sežganimi kostmi ni drobcev oglja. Ženske so bile sežgane s celotno opravo, moški pa kvečjemu skupaj z nakitnimi predmeti. Glede na najdene sežgane pridatke (steklo in bron) ter kostne ostanke avtor ugotavlja, da so pri sežiganju dosegali temperaturo okoli 950 °C, samo žganje pa je trajalo približno 8 ur. Največ grobov je enojnih, s približno enakim deležem moških in ženskih. Pri dvojnih grobovih so kosti lahko zbrane na enem kupu (običajno odrasla oseba z otrokom) ali pa sta dva ločena kupa vsak s svojimi pridatki (dve odrasli osebi – po antropoloških analizah “zakonca”). Za dvojne grobove moškega z žensko avtor povzame interpretacije, ki temeljijo na zapisih pri Cezarju. Pri tem se bolj nagiba k domnevi o samomorih žena iz žalovanja kot domnevam o njihovem žrtvovanju. Ugotavlja, da je otroških grobov razmeroma malo, kar morebiti dokazuje manjšo smrtnost ob rojstvu. Otroci, stari okoli enega leta, so bili sežgani skupaj z odraslo osebo, njuni ostanki pa so zbrani na enem kupčku kosti, kar po avtorjevem mnenju morda kaže na njihov neenakovreden položaj v skupnosti. Otroci enakopravnost očitno dosežejo nekeje z 12–13 leti, ko dečki postanejo vojaško sposobni, deklice pa dozoriijo za možitev. Pri ugotavljanju položaja otrok se opre na primerjave z žganimi grobišči v Daciji, kjer so znani skeletni pokopi otrok. Pomemben del pogrebnih ritualov je prilaganje hrane in pijače, s katerim je povezano tudi malodane v vseh grobovih najdeno keramično posodje. Največkrat gre za komplet lonca in skleda, lahko tudi kantharosa s skodelico. V vsaj polovici grobov so bili najdeni tudi deli (glava, sprednje ali zadnje noge) domače svinje, ki je praviloma pridana na dno grobne jame ob žganinske ostanke. Pri tem so v moških grobovih največkrat deli glave, pri ženskah pa noge. V nekaterih grobovih so bile odkrite tudi sežgane kosti svinje, kar kaže, da je bil del hrane lahko sežgan s pokojnikom. Večkrat so bile najdene še kosti kokoši, običajno zbrane v skledi. V zaključnem delu poglavja je obravnavano še obredno uničevanje orožja. Avtor tu ugotavlja, da je zvijanje orožja značilno za dve območji: Karpatsko kotlino in cispadansko Italijo, medtem ko je v zahodnokeltskem svetu ritualna deformacija orožja redkost. Uničevanje povezuje z religioznimi razlogi, češ da orožje umre s pokojnikom. Primerja ga tudi z darovanjem orožja v reke, močvirja in svetišča.

Peto poglavje (str. 51–61) je posvečeno pregledu družbene razslojenosti. Avtor izhaja iz predpostavke, da je socialni status mogoče razbrati iz pridatkov. V opombi (7) navaja, da v tem delu upošteva vse do leta 2012 odkrite grobove, vendar v nadaljevanju žal omenja le primere med tu objavljenimi grobovi. Ker ti predstavljajo le majhen delež celotnega grobišča in niso vedno najbolj reprezentativni, pogršamo kakšno kombinacijsko tabelo ali preliminarne popis strukture pridatkov v neobravnavanih grobovih. Avtor namreč na podlagi grobnih pridatkov razlikuje med štirimi skupinami moških grobov, pri čemer je ena brez orožja. Na vrh družbene lestvice postavlja bojevnike z več kosi ofenzivnega (meč v nožnici, bojni nož, kopje s ščitnikom) in defenzivnega orožja (deli ščita), brusom, toaletnim priborom, deli noše, keramičnim posodjem in živalskimi kostmi. V drugo skupino uvršča grobove z

mečem in pasno garnituro, ki se od prve skupine ločijo po tem, da nimajo toaletnega pribora. Tretjo skupino predstavljajo moški z eno ali dvema sulicama, lahko tudi samo s ščitom. Na dno družbene lestvice postavlja moške brez orožja. Moški prvih dveh skupin naj bi bili nosilci skupnosti (veljaki), medtem ko tretja in četrta skupina najverjetneje pripadata manj vplivnim osebam oziroma klientom in slugam. Ugotovljene skupine primerja z moškimi grobovi iz Dobove, Slatine in Karaburme. Podaja še primerjave z madžarskimi in južnobavarskimi grobišči. Štiri skupine razlikuje tudi pri ženskih grobovih, v katerih se pojavljajo uporabno-dekorativni deli noše (pasovi, fibule), nakit (steklene in bronaste zapestnice, prstani, steklene jagode), redkeje železni noži in vretenca ter posodje in ostanki hrane. Prvo in drugo skupino žensk primerja s skupinama mečenoscev. Za prvo skupino je značilna velika pestrost noše in nakitnih predmetov, za drugo skupino pa predvsem pasovi, ki se pogosto pojavljajo skupaj s sponkami tipa Brežice. V tretjo skupino uvršča ženske s skromnejšo opravo, medtem ko so deli noše in nakita v grobovih četrte skupine prej izjema oz. se pojavljajo zgolj posamično. Ženske grobove tretje skupine sicer primerja s suličarji, četrto pa podobno kot pri moških postavlja na dno družbene lestvice. Tudi za ženske grobove naredi podrobno primerjavo z nekaterimi drugimi grobišči. Pri tem ugotavlja, da so bogati ženski grobovi v Dobovi, Slatini, Brežicah in Karaburmi v primerjavi z bogatimi moškimi redkejši oz. maloštevilni. To velja tudi za Karpatsko kotlino, kjer svoje izsledke primerja s študijo J. Bujne. Za konec opozori, da bi za ugotavljanje družbene hierarhije bilo treba raziskati tudi naselja in njihovo infrastrukturo. Meni namreč, da mora razslojenost družbe, kot jo nakazujejo grobni pridatki, odsevati tudi v naselbinskih najdbah.

Najobsežnejši in bržkone tudi najpomembnejši del monografije je šesto poglavje (str. 63–363). Gre za obsežno tipološko-kronološko analizo pridatkov, ki je razdeljena na številna podpoglavja. V uvodnem delu nam avtor predstavi izhodišča za pripisovanje Zvonimirovega k mokronoški skupini. Poleg osnovne kronološke tabele (preglednica 1) nam prikaže zemljevid najpomembnejših najdišč latenske kulture iz osrednje Hrvaške (karta 5), ki pa je kot karta najpomembnejših grobišč mokronoške skupine (karta 6) žal objavljena brez imenskega seznama. Tipološko-kronološkega ovrednotenja najdb se loteva po spolu, saj so razen redkih oblik železnih fibul in keramike posamezni pridatki značilni le za moške, drugi pa za ženske grobove. To nam poskuša prikazati na kombinacijski tabeli pridatkov obravnavanih grobov (preglednica 2), ki pa je neposrečeno oblikovana in zato slabo pregledna, saj posamezne družbene skupine grobov niso dobro razvidne.

Obravnave najdb se nato loti v treh sklopih. Najprej obravnava moške, nato ženske pridatke, tretji del pa je posvečen keramičnemu posodju. Najdbe nato deli po namenu: orožje, toaletni pribor, deli noše, nakit, orodje in posodje. Za vsako skupino so opisane osnovne oblike z nizom tipov, za katere poda številne primerjave iz širšega jugovzhodnoalpskega in panonskega sveta ter ugotavlja čas njihove uporabe in razširjenost (karte 7–32). Pri svojem delu upošteva vse že uveljavljene tipološko-kronološke preglede in reproducira več starejših kart razširjenosti posameznih predmetov drugih avtorjev. Ker so za brez

konkretnega komentarja, so nekako odveč, zlasti ker avtor praviloma prikazuje tudi svojo karto razširjenosti.

Pri orožju avtor podrobno analizira žige na rezilih mečev, nožnice mečev skupine 6 po Lejarsu in švicarski stil krašenja nožnic mečev; bojne nože tipov Zvonimirovo LT 12, Brežice 6 in Osijek 1; sulične osti z dolgim listom in tiste z dolgim tulcem; sulična kopita; umba tipov Zvonimirovo LT 12, Slatina 10 (VIIa) in Skorba (VIIb) ter okove ščita. Kot toaletni pribor obravnava škarje, britve, še posebej britve z zoomorfno oblikovanim glavičem držaja, in pincete. Nato analizira bruse in pasne garniture, še posebej pasne obročke z emajlom. Za moško nošo so značilne železne fibule, kjer podrobneje analizira tiste z dvema gumboma na loku, fibule z enim gumbom, t. i. gladke železne fibule in fibule z nizkim lokom. Pri nakitnih predmetih obravnava torkves, zapestnice, obeske in pa sponke, čeprav za zadnje prevzema domneve, da so se uporabljale za spajanje lesenih predmetov, manjše pa za povezovanje razbitega keramičnega posodja.

Obravnava moških sledi analiza ženskih pridatkov, kjer kot prve obravnava železne verižne pasove. Za enodelne pasove, ki so sestavljeni iz osmičasto zavrtih verižnih členov in so znani kot tip Brežice 2, predlaga, da se to poimenovanje uporablja le za pasove v moških grobovih, medtem ko za ženske predlaga poimenovanje pasovi tipa Zvonimirovo 12. Poleg njih podrobneje obravnava še podobno sestavljene, dvodelne železne pasove tipa Zvonimirovo LT 6. Nato se posveti sponkam tipa Brežice, fragmentu bronastega pasa z zoomorfno oblikovanim kavljem in pa najdbi majhne (pasne) zaponke, za katero ni veliko primerjav, njena uporaba pa še ni razjasnjena. Sledi analiza fibul, ki jo začinja s kratkim pregledom že opravljene analize železnih fibul, nato pa podrobneje obravnava še bronaste. Pri teh posebej analizira fibule z dvema gumboma, fibule tipa Zvonimirovo LT 5, fibule z emajlom in za konec še t. i. bronaste fibule z gladkim lokom. Kot nakitne predmete avtor obravnava steklene zapestnice, katerih podrobno analizo je predstavil že pred leti, zato se tu posveti predvsem zapestnicam vrste 27. Nato se loti še obravnave prstanov in steklenih jagod. Kot zadnjo skupino pridatkov iz ženskih grobov obravnava nože.

Tretji del analize pridatkov je posvečen keramičnemu posodju. Tu se najprej posveti loncem, med katere poleg različnih oblik glinenk prišteva še globoke skledе s stožčastim vratom. Sledi podrobna obravnava kantharosov, ki se na najdiščih mokronoške skupine le redko pojavljajo, sodijo pa med oblike posodja, značilne za Skordiske. Pri tem posebej obravnava kantharose tipov Zvonimirovo – Privlaka, Karaburma in Pečine. Kot poznolatske oblike obravnava kantharose tipov Vinkovci, Gomolava, Vukovar ter prostoročno oblikovane, nizke kantharose tipa Zvonimirovo 15. Sledi analiza čaše iz groba LT 11 in celovita obravnava skled. Posebej analizira še s koncentričnimi krožci okrašeno keramiko, ki jo datira predvsem v zgodnje- in srednjelatsko obdobje, pri čemer opozori tudi na najdbe s slovenskih gradišč, ki so datirane v poznolatski čas. Zadnji del obravnave keramičnih pridatkov je posvečen pregledu najdb vretenec.

V zaključnem, sedmem poglavju monografije (str. 365–387) avtor povzame dognanja o grobišču iz Zvonimirovega. Ponovno opozori na lego v LT C2 datiranega

grobišča, ki predstavlja vzhodni rob mokronoške skupine. Predvsem deli ženske oprave (posamezne oblike pasov in bronastih fibul) in keramika (kantharosi) kažejo na tesne povezave s kulturnim krogom Skordiskov, dobre povezave pa se kažejo tudi s panonskim krogom (karta 33).

Osmo poglavje (str. 389–419) obsega kataloški opis predstavljenih grobov z najdbami. Sledijo mu poglavje z risbami in fotografijami posameznih grobnih celot (str. 421–433) ter tabele z najdbami (str. 435–467). Če je kataloški opis z zelo podrobnimi opisi posameznih najdb skrbno sestavljen, se zdi grafični del kataloga bolj nepremišljen in nedodelan. Pri slikah grobnih celot je nekoliko moteče, da risbe in fotografije nimajo enotnega pogleda proti severu. Na tlorisih grobov, ki so v merilu 1 : 10, pogrešamo oznake kataloških števil posameznih grobnih pridatkov. Ti so na tablah žal v različnih merilih, ki so ponazorjena z merilnim trakom. Ker so številne najdbe po nepotrebnem predstavljene v prevelikem merilu, so posamezne grobne enote prikazane na več tablah in tako težje pregledne.

Podobno, kot velja za pretiravanje pri grafičnem prikazu najdb na tablah, je odveč tudi vzporeden angleški prevod devetega poglavja (str. 469–483). To obsega dragocen popis najdišč s kart razširjenosti posameznih predmetov 7–32, opremljen s citati. Bržkone odveč je lahko tudi dvanajsto poglavje (str. 485–493), v katerem je zgolj popis predstavljenih kart in slik.

Popisu literature v trinajstem poglavju (str. 495–511) sledita predstavitev ugotovitev antropološke analize izpod peresa Maria Šlausa in Maria Novaka (str. 513–521) ter samostojno poglavje Siniše Radovića z lično predstavljeno analizo v obravnavanih grobovih odkritih živalskih kosti (str. 523–545).

Predstavljeni monografija Marka Dizdarja, ki se končuje z zahvalami številnim sodelavcem, je zelo obsežna in dragocena, saj se neposredno navezuje na slovenski prostor. V LT C2 datirano grobišče Zvonimirovo namreč lahko v celoti primerjamo s še vedno in pa vsaj v največjem delu neobjavljenimi ter (celovito in sistematično) neovrednotenimi grobišči iz Dobove, Brežic, Slatine pri Celju in s Kapiteljske njive v Novem mestu. Tudi v monografiji Zvonimirovo – Veliko polje 1 je predstavljen le majhen del tamkajšnjega grobišča, ki ga je avtor večinoma že predstavil v več samostojnih člankih. Na tem mestu je tako zbral, dopolnil in nadgradil vse že predstavljene analize z zanimivimi in poglobljenimi pregledi načina pokopa in pogrebnih ritualov, izsledki antropološke analize ter analizo živalskih kosti. Pri svojem delu je upošteval vso relevantno literaturo in nam predstavil podrobno tipološko-kronološko analizo grobnih pridatkov s številnimi primerjavami in kartami razširjenosti posameznih predmetov. Še najšibkejša točka vzporedno v angleščino prevedene monografije so nekatere oblikovalsko-uredniške odločitve, ki pa nikakor ne zmanjšujejo vrednosti in teže dela, bi pa nekatere racionalnejše odločitve lahko pripomogle k zmanjšanju njegove mase.

Lucija GRAHEK

**Christoph Eger:** *Spätantikes Kleidungszubehör aus Nordafrika I. Trägerkreis, Mobilität und Ethnos im Spiegel der Funde des spätesten römischen Kaiserzeit und der vandalschen Zeit.* Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie 5, Reichert, Wiesbaden 2012. ISBN-13: 978-3895009129, ISBN-10: 3895009121. 421 strani, 27 tabel (4 barvne), 70 slik, povzetek v nemškem in francoskem jeziku.

Knjiga je prvi del študije pasnih spon in fibul 4. do 7. stoletja iz severne Afrike in je nastala kot habilitacijska disertacija Christoph Egerja. Ta zvezek obsega pozno-rimsko obdobje in čas vandalske navzočnosti, za drugi zvezek pa je napovedano še gradivo bizantinskega obdobja od sredine 6. do konca 7. stoletja. Obravnavani prostor predstavlja skoraj celotna rimska dieceza Afrika, torej province *Tripolitana*, *Byzacena*, *A. Proconsularis*, *Numidia*, *Sitifensis* in *Mauretania Caesariensis* oz. današnje zahodna Libija, Tunizija in Alžirija.

Glavnina obravnavanega drobnega gradiva (pribl. 450 predmetov v obeh delih) so predvsem pasne sponne in fibule brez znanih najdiščnih kontekstov iz muzejske zbirke Musée National de Carthage v Kartagini (12 fibul in 183 spon). V muzej je gradivo prišlo konec 19. in na začetku 20. stoletja predvsem kot zapuščina misijonarja Alfreda Louisa Delattra, ki je raziskal velike površine antične Kartagine, tudi večino zgodnjekrščanskih bazilik v mestu. Temu materialu je avtor dodal predmete iz zbirk, ki jih je imel možnost preučevati v muzejih v Libiji (*Sabratha*), Alžiriji (Alžir, Constantine, Djemila, Sétif, Timgad) in v Britanskem muzeju v Londonu, ter tudi nekaj objavljениh kosov. Posebno vlogo imajo izjemni bogati grobovi, odkriti v Kartagini (Koudiat Zâteur, Douar-ech-Chott), v *Thurburbo Maius*, današnjem Henchir Kasbat v Tuniziji, in v *Hippo Regius*, današnji Annabi in Alžiriji. Knjiga ima dva glavna poudarka, tipološko-kronološko analizo predmetov in analizo razširjenosti posameznih tipov, pri čemer se je avtor zaradi pomanjkanja grobnih in siceršnjih kontekstov v severni Afriki moral ozreti po celotnem Sredozemlju.

Knjiga se začne s predgovorom izdajatelja (Michael Mackensen), ki predstavi Egerjevo delo in okoliščine njegovega nastanka med piščevimi študijskimi bivanji v severni Afriki. Sledijo avtorjev predgovor in štiri uvodna poglavja, ki jih bom zaradi boljše preglednosti tukaj oštevilčila: (1) uvod s predstavitev prostora in problematike raziskave, (2) poglavje o raziskavah sredozemskih oblačilnih dodatkov med 5. in 7./8. st. (dejansko o nomenklaturi in tipologiji pasnih spon), (3) pregled virov in objav poznoantičnih grobišč in grobnih pridatkov v Sredozemlju ter (4) poglavje o pogrebnih običajih v Kartagini in severni Afriki med 4./5. in 7. st. Obravnava drobnega gradiva, ki predstavlja preostali del monografije, je razdeljena na dva dela, prvi (5) obsega obdobje približno med letoma 400 in 450, drugi (6) pa obdobje vandalske oblasti približno med 450 in 550. Oba dela sestavlja tipološko-kronološka obdelava predmetov z diskusijskimi prispevki, ekskurzom o rimski vojski v severni Afriki in prvem ter razpravo o oblačilih in oblačilnih dodatkih v vandalskem obdobju v severni Afriki v drugem delu (pravzaprav avtorjevo soočanje s tezami o etničnih in družbenih identitetah Philippa von Rummla).

V uvodu (1) avtor med drugim opozori na že iz naslova knjige razvidno zamenjavo izrazov "noša" (Tracht) in "deli

noše" (Trachtzubehör) z izrazoma "oblačila" (Kleidung) in "oblačilni dodatki" (Kleidungszubehör), ki naj bi bila manj obremenjena s podtoni etnične interpretacije. Postavlja se vprašanje, ali je smiselno tudi v slovenščini iskati drug izraz za dele noše. V slovenski arheološki literaturi ne zasledimo vnetih diskusij o etničnih identitetah, zato je po mojem mnenju izraz "noša" dovolj nevtralen in ni treba iskati novega, razen morda kadar želimo poudariti razlikovanje od pogojno obremenjenega izraza "Tracht".

Poglavje (2) o raziskavah sredozemskih oblačilnih dodatkov oziroma funkcionalnega nakita je predvsem kronološki pregled raziskav in izčrpen seznam preglednih del o pasnih sponah s celičnim okrasom (tehnika cloisonné) in ulitih pasnih sponah med 5. in 8. st. v celotnem Mediteranu. To je bralcu morda nekoliko v napoto, saj bo velik del gradiva, o katerem avtor razpravlja, šele predmet naslednje monografije. Eger nato poskuša definirati, kaj pravzaprav določa bizantinsko pasno spono. Kot pričakovano sklene pri pregledu oblikovnih značilnosti, da nobena ne zagotavlja nedvoumne prepoznavnosti, poznamo pa nekatere, ki združene potrjujejo bizantinski izvor predmeta (sedlo za trn na obroču, način pritrjevanja na jermen itd.). Nedvoumna "bizantinskost" in "sredozemskost" predmetov ostaja torej še vedno neulovljiva, avtor pa poudarja pomen raziskav tehničnih detajlov izdelave in analiz materialov, ki bi lahko pomagali pri določanju izvora posameznih tipov. Za domačo stroko je morda zanimivo, da oddvoji pasne sponne tipa Kranj in njim sorodne (ulite pasne sponne s pravokotnim obročem in ozkim ali rahlo trapezoidnim okovom), ki se pojavljajo predvsem v zahodnem Sredozemlju in ki bi jih po njegovem mnenju lahko pripisali italijanskim delavnicam, saj sorodnih primerkov v vzhodnem delu pravzaprav ni.

V poglavju (3) o virih in literaturi za mediteranske poznoantične oblačilne dodatke Eger poskuša podati pregled raziskav in (predvsem regionalno preglednih) objav najdb tako iz grobov kot iz naselbin in vojaških utrd v Sredozemlju, pri čemer lahko sklene, da pokopavanja s pridatki v poznoantičnem Sredozemlju skoraj ni. Čeprav je razumljivo, da je za predstavo o pokopavanju v zahodnem Mediteranu posegel predvsem po preglednih delih, ki so jih v okviru svojih doktorskih disertacij pripravile nemške kolegice (A. Flörchinger za Španijo, E. Riemer za Italijo in U. Ibler za ozemlje nekdanje Jugoslavije), se je slika problematike s tem bolj zameglila, bolj ko je pri svojem pregledu šel proti vzhodu. Izpustil je že drobno gradivo grobišč staroselskega prebivalstva v hribovitem delu severne Italije, Slovenije in južne Avstrije (ki ga njegov doktorski mentor V. Bierbrauer sicer odlično pozna), popolnoma pa je zanemaril Panonijo, Dalmacijo in dalmatinsko zaledje ter vse južneje do Albanije, z izjemo nekaterih bizantinskih vojaških utrd. Za Albanijo in neposredno okolico se je ustavil pri konceptu "kulture" Koman, katere mit se albanski kolegi z E. Nallbani na čelu sicer trudijo razbiti.

Sledi poglavje (4) o raziskavah grobov in grobišč v Kartagini in severni Afriki s pregledom raziskav in objav in z razlago ozadja zbirke pasnih spon in fibul v muzeju v Kartagini. Današnji muzej se je razvil iz tistega, ki so ga v 19. stoletju ustanovili beli bratje na griču Byrsa. Izvor predmetov te zbirke ni znan. Zato in zaradi obsega, ki izrazito presega ostale znane muzejske zbirke, ter zaradi

količine gradiva z grobišč in naselbinskih izkopavanj je avtor želel raziskati pogrebne običaje v severni Afriki – da bi laže razložil prisotnost teh predmetov v kartazaškem muzeju. Po pregledu ohranjenosti, ki jo je vzel za možen kriterij za določitev izvora eksponatov, ugotovi, da je vsaj del zbranih pasnih spon izviral iz grobov. Za te pa je znano, da so bili v veliki večini brez pridatkov in predvsem brez pasnih spon! Po natančnem pregledu pokopavanja med 4. in 7. st. v severni Afriki sklene: podobno kot sočasno drugje v Sredozemlju pridatkov v grobovih skoraj ni, z izjemo nekaterih bogatih grobov, ki so načeloma pripisani vandalskemu visokemu sloju.

V poglavju (5) o poznorimskem drobnem gradivu avtor obravnava fibule tipov Keller 5, 6 in 6/7, ploščato fibulo z medaljonom in fibulo delfina iz znane zakladne najdbe iz Ténésa, fibulo v obliki konjička iz Sabrate ter igle. Med pasnimi garniturami se pojavljajo deli garnitur s klinastim vrezom, lokalne oblike ploščatih spon s predrtim okovom in v obliki črke U, obroči z živalskima glavicama na koncu in okrogli ter suličasti pasni okovi. V nekaj podpoglavjih se posebej posveti pregledu raziskav in interpretacij uporabe fibul s čebuličastimi gumbi in garnitur s klinastim vrezom. Zanima ga, ali lahko to gradivo dokazuje prisotnost pozno-rimske vojske v severni Afriki. Glede na sicer splošno široko razširjenost fibul s čebuličastimi gumbi jih je iz severne Afrike razmeroma malo, v njegovem gradivu sploh samo pozne variante, ki so pogosto pozlačene ali izdelane iz zlata. Za kose garnitur s klinastim vrezom, ki jih je še manj, se mu zdi, da potrjujejo prihod vojakov z ozemlja severno od Alp. Taka pasna oprema je dejansko najpogostejša na renskem, a tudi donavskem limesu. Eger pa skoraj zanemari njeno pojavljanje v severni Italiji in na območju vzhodnoalpskih poznoantičnih zapor. Njegovo študijo ovira siceršnja slaba raziskanost severnoafriškega podežlja in vojaških utrd, s katerih je znanega izjemno malo drobnega gradiva. Nekoliko ga moti koncentracija tovrstnih najdb v mestih (podobno kot ga to preseneča na ozemlju poznoantičnih zapor!), saj pisni viri prisotnosti vojske tam skoraj ne omenjajo.

Drugi del študije (6) obsega material vandalskega obdobja. Najprej natančno oblikovno obdela ločne fibule s ploskovnim okrasom cloisonné, te veljajo načeloma za vandalske. Pri tem gre z izjemo slavnega groba z najdišča Koudiat Zâteur izključno za primerke brez konteksta (pet primerkov in ena neokrašena ulita fibula), zato se opre na širše sredozemske primerjave in sklene, da se je moda takih zaponk končala pred začetkom 6. stoletja. Med samostrelnimi fibulami najdemo nekaj majhnih zlatih in nekaj bronastih kosov, ki jih poveže s primerjavami iz Barbarika. Naslednja večja skupina so okrogle fibule, med njimi primerki cloisonné, okrogla fibula z onksom iz t. i. Arifridovega groba z najdišča *Thurburbo Maius*, ploščate fibule z vrezanimi podobami svetnikov in ploščata fibula v obliki roparice. Od igel sta zastopani le dve majhni igli s poliedrično glavo, ki jima pripiše uporabo namesto fibul, čeprav so v Evropi sicer prav take kratke, pogosto iz dragocenih materialov izdelane igle v parih najpogostejše najdene ob glavi in se domneva, da so se uporabljale za pripenjanje naglavne tančice ali rute (E. Riemer, *Romanische Grabfunde des 5.–8. Jahrhunderts in Italien*, Internationale Archäologie 57/ 2000, 106).

Sledi obravnava velikega števila pasnih spon, to so večinoma spona s celičnim okrasom in tiste s pločevinastim okovom, nekaj pa je tudi primerkov s ščitastim trnom. Pri sponah poudarja različno regionalno pojavljanje tipov, nekateri se vežejo na celotno Sredozemlje, drugi bolj na vzhodni ali zahodni del, nekateri pa imajo primerjave v Podonavju oz. Barbariku. Najdaljše poglavje (skoraj 70 strani) in (se zdi) bit in srž tega dela je tisto o oblačilnih dodatkih v severni Afriki v času vandalske oblasti. V tem poglavju se Eger sooči s tezami Philippa von Rummela. Ta v svojih delih meni, da arheološko gradivo v grobovih odseva predvsem družbeno in ne etnično diferenciacijo tedanjega časa. Nasproti naj bi si po njegovem stali civilna senatorska elita in nov vojaški vladajoči sloj, ne pa Rimljani in Germani/Barbari. Eger se, da bi se izognil pristranskosti (to očita von Rummlu), odloči za ponoven pregled raziskav grobov in predmetov, katerih najbližje primerjave so bile najdene v Barbariku, torej so bili interpretirani kot grobovi vandalsko-alansko-svebskih priseljencev v severni Afriki. Pomembno se mi zdi omeniti M. Kazanskega in njegovo interpretacijo po vsej Evropi razširjenih razkošnih grobov iz sredine in druge polovice 5. st., ki jo Kazanski razmeroma zmerno imenuje *mode danubienne*. Poimenovanje pojava z etnično nevtralno besedo "moda" dopušča možnost, da gre tudi za pokope "barbariziranih" rimskih oficirjev in njihovih žena, ne le za germanske veljake, ter se prav osvežujoče odpoveduje prizadevanju po definiranju etnične pripadnosti osebe, ki je bila tako položena v grob. Po drugi strani pa Kazanski na *gentes* vezane vidi posamezne skromnejše najdbe, na primer bronaste samostrelne fibule iz 5. st. v Sredozemlju.

Eger se loti predstavitev tez von Rummela, s katerimi je zanikal etnično komponento gradiva bogatih grobov severne Afrike v 5. in 6. st. ter jih interpretiral le kot oznake visokega družbenega položaja pokopanih. Po von Rummlovem mnenju kažejo pisni in slikovni viri, da je stara senatorska aristokracija že v 4. stoletju videla takrat običajno vojaško nošo (*habitus militaris*) tunike, hlač in plašča, zapetega s fibulo na desni rami, kot nekaj nerimskega in zato tujega. To je po njegovem torej le tipična vojaška noša tega časa. Ni pa jasno, ali so se po njegovem mnenju tako izražali le barbarski pripadniki vojaške elite ali tudi rimski. Kot poudari Eger, gre v primeru, da gre tudi za elite plemenskih skupnosti, le za zamenjavo etiket, kot se izrazi. Pri von Rummlovi obdelavi groba z najdišča Koudiat Zâteur v Kartagini se razjasni, da je grob kot tak po njegovem izraz poznorimske vojaške elite, ki je v vandalskem kraljestvu pač *identična z Vandali*. Kot rahlo cinično doda Eger, von Rummel torej misli, da gre v primeru Afrike za naključje, ko eliti sovpadata, sicer bi ta primer nasprotoval bistvu njegovega pisanja. Potem se Eger loti dokazovanja (z zgodovinskimi podatki), da je poznorimska vojaška elita lahko pomenila zelo različno. Po njegovem je to, ko so se po rodu germanski vojskovodje znašli v (tujem) rimskem okolju, gotovo sprožilo posebne procese oblikovanja gentilne identitete. Skupna identiteta rimske vojaške aristokracije ne glede na rimski ali nerimski izvor oficirjev se mu ne zdi verjetna. Najprej na primerih, kako sta kariero in življenje vodila in končala German Stilho in Rimljan Aetij, pokaže, da konfliktov poznorimske dobe ne moremo preprosto deliti na konflikte med civilnimi in

vojaškimi veljaki, saj so bile njihove zgodbe precej bolj zapletene. V nadaljevanju se vpraša, kaj von Rummlu sploh pomeni izraz civilna elita. Meni, da na poznorimski politični sceni ni šlo le za dvojnost med civilnim in vojaškim, temveč predvsem za nasprotja med starimi družinami in novimi povzpelniki v senatu samem, tem pa doda novo skupino cerkvenih dostojanstvenikov.

V podpoglavju Gens, etnogeneza in etnična identiteta se Eger ukvarja s tem, da poznamo *gentes* le po antičnih piscih, kar pa ne pomeni, da so (bili) samo njihovi konstrukti. Meni, da se v tem trenutku zaradi potrebe po sliki skupne evropske zgodovine trudimo izničiti vse etnične specifičnosti. Kot poudarja, je treba upoštevati, da definicije identitet niso enoznačne in da sta se lahko pojavljala oba primera, združevanje na podlagi namišljenega skupnega izvora in obrnjeno, da je bila posledica vojaškega združevanja in preseljevanja konstruiranje skupnega izvora.

Avtor se sprehodi skozi zgodovinopisje na temo Vandalov in komentira različno (ne)upoštevanje konceptov etničnosti. Obravnava videnja G. Berndta ter freiburške in dunajske zgodovinske šole in se izreče za ohlapno varianto W. Pohla, po kateri, če zelo poenostavim, se niso nujno vsi Vandali višjega sloja dali pokopati v bogato opremljenih grobovih in obrnjeno, s tako obliko pokopa so se lahko identificirali tudi nekateri (po rodu) Rimljani.

V podpoglavju Nacionalna noša, barbarska noša, tuja noša Eger očita von Rummlu, da pri nemških kolegih narobe razume in zato kritizira nekatere izraze in njihovo uporabo. Z obširnimi natančnim prebijanjem čez besedila in z navajanjem delov teh poskuša predstaviti, da se veliko avtorjev v resnici ne obeša na etnično čiste *gentes*, ki bi se neposredno izražali v predmetih, temveč vidijo zadeve veliko bolj kompleksno in to tudi napišejo, kar naj bi von Rummlu spregledal. Eger poudarja Quastovo interpretacijo razširjenosti določenih predmetov kot regionalno pogojenega oblačenja, ki ga šele ob primerjavi s pisnimi viri lahko povezujemo s kakšnim določenim ljudstvom ali pa še to ne.

V naslednjem podpoglavju Etlična interpretacija grobnih najdb vandalskega obdobja v severni Afriki se avtor strinja s von Rummlom, da arheologija neposredno ne odseva etnične identitete, zagovarja pa pojem etnična interpretacija. Ta govori o skupinah, ki se od drugih razlikujejo v materialni kulturi in običajih in jih z določeno verjetnostjo lahko povezujejo z zgodovinsko izkazanimi *gentes* na nekem ozemlju ali pogosto le z večjimi kulturnimi enotami, na primer vzhodnogermansko-podonavska kultura. Neko skupino tako lahko opišemo od zunaj, ne moremo pa ugotoviti, ali so opisane lastnosti lahko pripomogle tudi k izražanju etnične identitete. Zato bi po njegovem lahko prej govorili o kulturni identiteti. Tu se naveže na Bierbrauerja in njegove kulturne modele. Vendar je po mojem mnenju potrebna previdnost pri izrazu "kultura". Vsaj v obdobju po antiki ima še vedno negativen "kulturnozgodovinski" prizvok in ga raje ne bi znova vpeljevali. Bojim se, da bi večini bralcev "vandalska kultura" še vedno zvenela podobno kot "kultura Wielbark", ne pa recimo kot "evropska kultura", kar bi verjetno želel avtor.

V naslednjem delu razprave avtor predstavi svoj pogled na izbrane predmete, na katerih se lomijo teorije o tujosti ali netujosti. Najprej pretrese vandalsko situacijo skozi sito

teorije migracij po R. Prienu in gre potem po korakih von Rummlovih protidokazov za romanskost severnoafriških ločnih in samostrelnih fibul s celičnim okrasom, nekaterih pasnih spon ter pojava dveh fibul na ramenih v ženskih grobovih. Utemeljuje svoje prepričanje, da tovrstne fibule in njihova lega v grobovih ne spadajo v rimski kulturni kontekst, so torej v severni Afriki tujek, ki se je tam najverjetneje znašel s prihodom vandalsko-alansko-svebske skupine v prvi polovici 5. stoletja.

Čisto na koncu monografije je poglavje, ki obravnava tekste in epigrafske vire o Vandalih ter poskus pregleda njihove poselitve. Eger ugotovi, da viri ne omogočajo skoraj nikakršnih sklepov o tem, ali so prišleki dejansko prevzeli rimska podeželska veleposestva ali ne, saj raziskav zunaj mest tako rekoč ni in je torej potencialna vandalska poselitev – če določene drobne najdbe in nagrobne spomenike upoštevamo kot vandalske – potrjena samo v mestih, in to predvsem v provinci *Africa Proconsularis*, le redko pa tudi v Numidiji in *Sitifensis*.

Knjigo sem odložila z mešanimi občutki. Uvodna poglavja so zaradi neoštevilčenosti in ponavljanja (pregledov prejšnjih raziskav, stanja virov in objav) nepregledna, v njih načenja tudi vprašanja o gradivu bizantinskega obdobja, ki bo tema šele naslednje monografije. Avtor nas v uvodu opozori, da bo skupni zaključek za obe monografiji na voljo šele v drugi knjigi, in res ga na koncu prve knjige pogrešamo, predvsem manjka zaključek po dolgi obravnavi spon s celičnim okrasom.

Obdelava najdb brez najdiščnih kontekstov je vnaprej obsojena na določene omejitve, ki se jih avtor ves čas popolnoma zaveda. Zato pa bralca lahko zmotijo druge omejitve. Eger ima bogato bibliografijo o drobnem gradivu in pogrebnih običajih, ki sega poleg obravnave domačih (nemških) najdišč tudi na druge province imperija, na primer v Sirijo, Jordanijo, Arabijo in Hispanijo. Ima torej dober pregled vzhodnega Sredozemlja in Španije, kar je velika prednost te monografije. Na drugi strani pa presemetijo nepoznavanje dela nenemško pišočin raziskovalcev in pa bele lise na ozemlju med Italijo in Grčijo. Glede na obsežnost njegovega dela te pomanjkljivosti sicer ne morejo presenečati, vendar delo zato izgubi pri ločljivosti, če se smem tako izraziti. Številni pregledi raziskav za različne vrste gradiva čez široko ozemlje celotnega Sredozemlja in tudi srednje Evrope so zelo ambiciozna, ne pa tudi nujno potrebna poteza. Kadar mu zmanjka arheoloških podatkov, se avtor rad opira na zgodovinske, ki pa prvih ne morejo preprosto nadomestiti.

Veliko črnila je bilo prelitega zaradi precizne in dosledne konfrontacije s tezami kolega Philippa von Rummla, pri čemer je natančno in z občudovanja vredno predanostjo prevrednoteno videnje etničnih in drugih identitet – a spet le v nemški literaturi. Niti z besedo ni omenjena sicer bogata bera anglo-ameriških pristopov k tej problematiki, da o drugih niti ne govorimo. Poleg tega nepojasnjene manka se bralec, ko se pregrize čez etnični dvoboj, sprašuje o njegovem smislu. Ali smo kaj bliže poznavanju severne Afrike v pozni antiki, če pet bogatih grobov interpretiramo kot le grobove elite ali elite, ki je bila po rodu vandalska?

Kljub navedenim pomislekom pa je Egerjevo delo seveda velikega pomena. Končno lahko posežemo po pregledni

knjigi o fibulah in pasnih sponah severne Afrike, ki je (in bo tudi z naslednjim delom) zelo obogatila poznavanje poznoantične materialne kulture z njenih izvornih območij. Delo je tudi dobra osnova za nadaljnje ukvarjanje s poselitvijo, a je pri tem, kot nakaže avtor, še veliko dela. Nekateri tipi predmetov so bili prevrednoteni, velika skupina gradiva pa ima, čeprav nekoliko razdrobljeno, zbrano pregledno literaturo, ki bo zelo olajšala naslednje raziskave podobne tematike in prihranila kar nekaj časa.

Tina MILAVEC

**Cristina Corsi, Božidar Slapšak, Frank Vermeulen** (ur.): *Good Practice in Archaeological Diagnostics. Non-invasive Survey of Complex Archaeological Sites*. Natural Science in Archaeology, Springer, Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht, London 2013. ISBN 978-3-319-01784-6 (el. knjiga), 347 str.

Kot izvemo v uvodu ene izmed urednic (C. Corsi), je knjiga z naslovom "*Primeri dobrih praks arheološkega diagnosticiranja. Neinvazivni terenski pregledi kompleksnih arheoloških najdišč*" nastala kot rezultat večletnega raziskovalnega projekta. V projektu je sodelovalo sedem partnerjev iz priznanih evropskih raziskovalnih inštitucij, med katerimi je tudi Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Namen projekta je bil razvijati nove metode neinvazivnih terenskih pregledov predvsem z izmenjavo izkušenj pri raziskavah na kompleksnih najdiščih, tj. velikih večperiodnih naselbinah z dobro razvito infrastrukturo. Bolj kot tehnološki razvoj posameznih metod je bila v ospredju želja razviti nabor standardnih metod za tovrstne terenske preglede.

21 poglavij knjige je razdeljenih v pet delov: Daljinsko zaznavanje, Geofizikalne metode, Topografske in geoarheološke raziskave, Vizualizacija in upravljanje z najdišči ter Zaključki.

V prvem delu, Daljinsko zaznavanje (*Remote Sensing*), so štiri poglavja o zračni fotografiji in eno o lidarju. V poglavju Zračna fotografija v arheologiji (Giuseppe Ceraudo: *Aerial Photography in Archaeology*) je na pregleden način predstavljena metoda uporabe (predvsem posevnih) posnetkov iz zraka. Sledijo študijski primer tovrstnih posnetkov na kompleksnem urbanem najdišču (Frank Vermeulen: *Roman Urban Survey: The Mapping and Monitoring of Complex Settlement Sites with Active Aerial Photography*), izjemno natančen opis ene izmed metod izdelave posnetkov ortofoto (Geert Verhoeven et al.: *Undistorting the Past: New Techniques for Orthorectification of Archaeological Aerial Frame Imagery*) in analiza uporabnosti hiperspektralnih posnetkov v arheologiji (Rosa Maria Cavalli: *Integrated Approach for Archaeological Propection Exploiting Airborne Hyperspectral Remote Sensing*). Prvi del knjige se zaključuje s poglavjem o lidarskih posnetkih v arheologiji krajini (Dimitrij Mlekuž: *Skin Deep: LiDAR and Good Practice of Landscape Archaeology*). Vsa našeta poglavja so kakovostni izdelki: poglavje o posnetkih iz zraka je primerno za študente in za arheologe, ki se prvič srečujejo z uporabo posnetkov iz zraka. Podobno lahko rečemo za poglavje s študijskimi primeri. Poglavji o hiperspektralni fotografiji in o izdelavi

posnetkov ortofoto sta usmerjeni vsako na svoje zelo ozko področje, ki je zanimivo za specialiste. Poglavlje o lidarju je doslej zagotovo ena najboljših kratkih predstavitev uporabe te metode in je vredna, da jo prebere vsak arheolog.

V drugem delu knjige, Geofizika (*Geophysics*), si najprej sledijo tri poglavja, ki prikazujejo najpomembnejše geofizikalne tehnike: magnetometrijo (Bruce W. Bevan in Tatiana N. Smekalova: *Magnetic Exploration of Archaeological Sites*), električno upornost (César Carreras Monfort: *Earth Resistance Survey: A Mature Archaeological Geophysics Method for Archaeology*) in t. i. georadar (Alexandre Novo: *Ground-Penetrating Radar (GPR)*). Tem sledi poglavje z napotki za interpretacijo in izdelavo poročila (Cornelius Meyer: *Interpretation and Guidelines for Reporting*). V vsakem poglavju posebej so dobro predstavljene posamezne tehnike, predvsem pa so poglavja odlično usklajena in delujejo celostno. Ta del knjige je zelo dobro izhodišče za arheologe, ki niso specialisti za geofizikalno prospekcijsko, a se s temi metodami srečujejo pri svojem delu, in seveda tudi za vse, ki se s tovrstnimi metodami srečujejo prvič.

Tretji del knjige, Topografija in geoarheološki pregledi (*Topographic and Geoarchaeological Surveys*), se začne s poglavjem o klasičnih terenskih pregledih oziroma o sistematičnem pobiranju površinskih najdb (John Bintliff: *Intra-site Artefact Surveys*). Gre za eno najstarejših arheoloških metod, predstavljeno kot metodološko zrel in še vedno nepogrešljiv del neinvazivne arheologije, ki ga je skozi desetletja avtor tega poglavja izpilil do popolnosti. Sledi poglavje o t. i. šibko invazivnih metodah: vrtinah, testnih jarkih in majhnih izkopnih poljih (Philip Verhagen: *Site Discovery and Evaluation Through Minimal Interventions: Core Sampling, Test Pits and Trial Trenches*). Tudi za to poglavje velja enako, namreč da gre za odličen prikaz ene temeljnih arheoloških metod v moderni izdaji. Sledi poglavje o izdelavi in uporabi digitalnih modelov reliefa v arheologiji (José-Ángel Martínez-del-Pozo et al.: *Creating and Analysing Digital Terrain Models for Archaeological Research*). To poglavje je na eni strani zastavljeno preveč ozko (na primer metode interpolacije) in na drugi preširoko (na primer uporabnost digitalnih reliefov modela v arheoloških GIS-analizah je tema, o kateri so napisane samostojne knjige). Četrto poglavje v tem delu knjige (Eric Fouache: *The Geoarchaeological Approach*) bralcu zelo sistematično prikaže vlogo geoarheologije v arheoloških raziskavah. Gre seveda za zelo široko in specializirano temo, zato je ta kratek prikaz namenjen predvsem arheologom, ki v svoje raziskave vključujejo geoarheologijo. V tem delu knjige predstavljata prvi poglavji sistematičen pregled pomembnih arheoloških metod in bosta zagotovo postali temeljno čtivo. Enako velja za zadnje poglavje, le da geoarheologijo prištevamo med "dodatne" oziroma specialistične raziskave. Tretje poglavje tega dela knjige se zdi nekoliko nejasno.

Četrty del knjige (*Visualisation and Site Management*) se začne s predstavitvijo Londonske konvencije o vizualizaciji kulturne dediščine (Hugh Denard: *Implementing Best Practice in Cultural Heritage Visualisation: The London Charter*) in Seviljskih principov vizualizacije arheološke dediščine (Victor Manuel López-Menchero Bendicho: *International Guidelines for Virtual Archaeology: The Seville Principles*).

Na prvi pogled se morda zdi, da poglavji ne sodita v to pretežno metodološko usmerjeno knjigo, a gre za zelo posrečeno izbiro. Prebrati si ju mora vsakdo, ki se bodisi kot naročnik bodisi kot (so)avtor srečuje z vizualizacijo arheološke dediščine. Sledita poglavji s praktičnimi prikazi, prvo je posvečeno virtualni rekonstrukciji pokrajin (Ivana Cerato in Sofia Pescarin: *Reconstructing Past Landscapes for Virtual Museums*), drugo rimskodobnih mest (Michael Klein: *Computer-Aided 3D Visualisation of Roman Towns*). Sledi poglavje o arhiviranju digitalnih podatkov virtualnih rekonstrukcij (Daniel Pletinckx: *Preservation of Virtual Reconstructions*), poglavje, ki je še kako aktualno za slovensko arheološko javnost. V zadnjem poglavju tega dela knjige (Sigrid M. van Roode: *Best Practises for a Sustainable Management Plan: The Case Study Ammaia in the European Context*) je predstavljeno trenutno stanje na področju diseminacije in arhiviranja trirazsežnih modelov v arheologiji. Ta del knjige na splošno deluje kot odlična celota, ki predstavi teoretična izhodišča in ne tehničnih vidikov metodologije. Ta del zato priporočamo tako arheologom, ki naročajo tovrstne izdelke, kot tudi nearheologom – strokovnjakom za navidezno resničnost, ki so najpogosteje izvajalci tovrstnih naročil.

Žal moramo zapisati, da knjiga ne deluje kot koherentna celota, temveč daje vtis zbornika. To pomeni, da kakovost posameznih prispevkov močno niha, predvsem pa so moteče razlike med kakovostjo posameznih delov knjige. Predvsem negativno izstopa prvi del (Daljinsko zaznavanje), ki je bolj ali manj naključen zbir sicer zelo dobrih prispevkov. Ostali deli knjige (Geofizika, Topografija in geoarheološki pregledi ter Vizualizacija in upravljanje z najdišči) dobro predstavijo izbrane teme. Predvsem velja izpostaviti zadnji del, ki zelo zahtevno področje prikaže na, lahko bi rekli, trajnosten način. Odlično so predstavljena teoretična in metodološka izhodišča, podrobne primere zadnjih tehnoloških dosežkov, ki so na tem področju izjemno kratkotrajni, pa prepušča drugim oblikam objav, na primer člankom v spletnih revijah in spletnim objavam trirazsežnih modelov.

Benjamin ŠTULAR